

est bien plus pressé : il ne doit au pédagogisme que les premiers quinze ou seize ans de sa vie ; le demeurant est dû à l'action. Employons un temps si court aux instructions nécessaires. Ce sont abus : ôtez toutes ces subtilités épineuses de la Dialectique, de quoi notre vie ne se peut amender, prenez les simples discours de la philosophie, sachez les choisir et traiter à point : ils sont plus aisés à concevoir qu'un conte de Boccace. Un enfant en est capable, au partir de la nourrice, beaucoup mieux que d'apprendre à lire ou écrire. La philosophie a des discours pour la naissance des hommes comme pour la décrépitude.

Je suis de l'avis de Plutarque, qu'Aristote n'amusa pas tant son grand disciple à l'artifice de composer syllogismes, ou aux Principes de Géométrie, comme à l'instruire des bons préceptes touchant la vaillance, prouesse, la magnanimité et tempérance, et l'assurance de ne rien craindre ; et, avec cette munition, il l'envoya encore enfant subjuguier l'empire du monde à tout seulement trente mille hommes de pied, quatre mille chevaux et quarante-deux mille écus. Les autres arts et sciences, dit-il, Alexandre les honorait bien, et louait leur excellence et gentillesse ; mais, pour plaisir qu'il y prît, il n'était pas facile à se laisser surprendre à l'affection de les vouloir exercer.

*Petite hinc, juvenesque senesque,
Finem animo certum, miserisque viatica canis.*

C'est ce que dit Épicurus au commencement de sa lettre à Méniceus : « Ni le plus jeune refuse à philosopher, ni le plus vieil s'y lasse. Qui fait autrement, il semble dire ou qu'il n'est pas encore saison d'heureusement vivre, ou qu'il n'en est plus saison. »

Pour tout ceci, je ne veux pas qu'on emprisonne ce garçon. Je ne veux pas qu'on l'abandonne à l'humeur mélancolique d'un furieux maître d'école. Je ne veux pas corrompre son esprit à le tenir à la

1. Είναι ικανό να τους νιώσει.
2. Για τα παιδιά όπως και για τους γέροντες.
3. Τον 'Αλέξανδρο.
4. Καβαλάρηδες.
5. « Νέοι, γέροι, πάρτε από κει ό,τι χρειάζεται για να ρυθμίσετε τη ζωή σας, κάνετε προμήθειες για το θλιβερό χειμώνα της ζωής. » (Πέρσης, V, 64.)

πολὺ πιὸ βιαστικός: στὴν ἐκπαίδευσή του δὲ θ' ἀφιερῶσει παρὰ τὰ πρῶτα δεκαπέντε ἢ δεκαἕξι χρόνια τῆς ζωῆς του· τὰ ὑπόλοιπα τὰ χροστᾶει στὴ δράση. Ἄς μεταχειριστοῦμε ἓνα τόσο σύντομο χρονικὸ διάστημα γιὰ τὶς ἀναγκαῖες διδασκαλίες. Εἶναι παραπανίσια καὶ ἀνώφελα πράγματα: βγάλτε ὅλες αὐτὲς τὶς στριμμένες λεπτολογίες τῆς Διαλεκτικῆς, μὲ τὶς ὁποῖες ἡ ζωὴ μας δὲ μπορεῖ νὰ καλυτερεῖται, πάρτε τοὺς ἀπλοὺς λόγους τῆς φιλοσοφίας, μάθετε νὰ τοὺς διαλέγετε καὶ νὰ τοὺς ἀναπτύσσετε ὅπως πρέπει: εἶναι πιὸ εὐκολονόητοι παρὰ ἓνα διήγημα τοῦ Βοκκάκιου. Ἐνα παιδί εἶναι ἱκανὸ γι' αὐτοὺς¹, μόλις ἀποκόψει, πολὺ περισσότερο παρὰ γιὰ νὰ μάθει νὰ διαβάσει ἢ νὰ γράφει. Ἡ φιλοσοφία ἔχει διδαχὲς [κατάλληλες] γιὰ τὴ γέννηση τῶν ἀνθρώπων, ὅπως καὶ γιὰ τὸ βασίλειμά τους².

Συμφωνῶ μὲ τὸν Πλούταρχο, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀπασχόλησε τόσο τὸ μεγάλο του μαθητὴ³ μὲ τὴν τέχνη τοῦ νὰ φτιάχνει συλλογισμούς, ἢ μὲ τοὺς κανόνες τῆς Γεωμετρίας, ὅσο [φρόντισε] νὰ τοῦ διδάξει τὶς καλὲς διδαχὲς τὶς σχετικὲς μὲ τὴν ἀνδρεία, τὸ θάρρος, τὴ μεγαλοψυχία καὶ ἐγκράτεια, καὶ τὴ δύναμη τίποτε νὰ μὴ φοβᾶται· καὶ μὲ τὰ ἐφόδια αὐτά, παιδί ἀκόμα τὸν ἔστειλε νὰ κατακτήσει τὸν κόσμον μὲ ὄλο κι ὄλο τριάντα χιλιάδες πεζούς, τέσσερις χιλιάδες ἄλογα⁴, καὶ σαράντα-δυὸ χιλιάδες τάλληρα μονάχα. Τὶς ἄλλες τέχνες καὶ ἐπιστῆμες, λέει [ὁ Πλούταρχος], τὶς τιμοῦσε κι ἐκεῖνες ὁ Ἀλέξανδρος, καὶ παινοῦσε τὶς χάρες καὶ τὶς ὁμορφιές τους· ὅσο ὅμως καὶ ἂν τὸν εὐχαριστοῦσαν, δὲν ἦταν εὐκόλο τόσο νὰ τὶς ἀγαπήσει ὥστε νὰ θελήσει νὰ καταγίνει μ' αὐτὲς.

*Petite hinc, juvenesque senesque,
Finem animo certum, miserisque viatica canis⁵.*

Αὐτὸ ἀκριβῶς λέει ὁ Ἐπίκουρος στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Μενοικέα: «Οὔτε ὁ νέος ν' ἀποφεύγει νὰ φιλοσοφήσει, οὔτε ὁ γέρος νὰ κουράζεται [καταγινόμενος μὲ τὴ φιλοσοφία]. Ὅποιος πράττει διαφορετικὰ, εἶναι σὰ νὰ λέει ὅτι δὲν ἦρθε ἀκόμα ὁ καιρὸς γιὰ νὰ ζήσει εὐτυχισμένα ἢ ὅτι δὲν εἶναι πιά καιρός.»

Γιὰ ὅλα τοῦτα, δὲ θέλω νὰ φυλακίζουν⁶ αὐτὸ τὸ παιδί⁷. Δὲ θέλω νὰ τὸ παρατοῦνε στὴ μαύρη διάθεση κανενὸς μανιακοῦ δασκάλου. Δὲ θέλω νὰ τοῦ χαλάσουν τὸ μυαλὸ βασανίζοντάς το καὶ σκοτώνοντάς το στὴ δουλειά,

6. Νὰ τὸ κλείνουν σὲ σχολεῖο.

7. Τὸν ἰδεώδη μαθητὴ γιὰ τὸν ὁποῖο μιλεῖ.

géhénne et au travail, à la modè des autres, quatorze ou quinze heures par jour, comme un portefaix. Ni ne trouverais bon, quand par quelque complexion solitaire et mélancolique on le verrait adonné d'une application trop indiscrete à l'étude des livres, qu'on la lui nourrit: cela les rend ineptes à la conversation civile, et les détourne de meilleures occupations. Et combien ai-je vu de mon temps d'hommes abêtis par téméraire avidité de science? Carnéades s'en trouva si affolé, qu'il n'eut plus le loisir de se faire le poil et les ongles. Ni ne veux gâter ses mœurs généreuses par l'incivilité et barbarie d'autrui. La sagesse française a été anciennement en proverbe pour une sagesse qui prenait de bonne heure et n'avait guère de tenue. A la vérité, nous voyons encore qu'il n'est rien si gentil que les petits enfants en France; mais ordinairement ils trompent l'espérance qu'on en a conçue, et, hommes faits, on n'y voit aucune excellence. J'ai ouï tenir à gens d'entendement que ces collèges où on les envoie, de quoi ils ont foison, les abrutissent ainsi.

Au nôtre, un cabinet, un jardin, la table et le lit, la solitude, la compagnie, le matin et le vêpre, toutes heures lui seront unes, toutes places lui seront étude: car la philosophie, qui, comme formatrice des jugements et des mœurs, sera sa principale leçon, a ce privilège de se mêler partout. Isocrates l'orateur, étant prié en un festin de parler de son art, chacun trouve qu'il eut raison de répondre: « Il n'est pas maintenant temps de ce que je sais faire; et ce de quoi il est maintenant temps, je ne le sais pas faire. » Car de présenter des harangues ou des disputes de rhétorique à une compagnie assemblée pour rire et faire bonne chère, ce serait un mélange de trop mauvais accord. Et autant en pourrait-on dire de toutes les autres sciences. Mais, quant à la philosophie, en la partie où elle traite de l'homme et de ses devoirs

1. Τὰ παιδιά, τοὺς μαθητές.

2. Καρνεάδης ὁ Κυρηναῖος. Ὁ γνωστὸς πλατωνικὸς φιλόσοφος, σχολάρχης τῆς Ἀκαδημίας (214-129 π.Χ.).

3. Κι ἐδῶ μιᾶ ὁ ἄνθρωπος τοῦ μέτρου, ὁ ἑλληνοθρεμμένος μὰ καὶ ὁ ἀρχοντας, ὁ κοινωνικὸς ἄνθρωπος ποὺ πιστεύει πὺς εἶναι ξεπεσοῦρα καὶ ἐξαθλίωση νὰ καταντήσῃ κανεὶς ἕνας ἀπλὸς σχολαστικὸς γραμματάνθρωπος, μὲ μόνο σκοπὸ τῆς ζωῆς του καὶ δραστηριότητα τῆ μάθηση. Μιᾶ ὁ Montaigne, ποὺ λέει: δὲ ζορίζω τὸν ἑαυτὸ

καθὼς τ' ἄλλα παιδιά, δεκατέσσερις ἢ δεκαπέντε ὥρες· τὴ μέρα, σὰν κανένα χαμάλη. Οὔτε θὰ τῶβρισκα καλό, ὅταν, ἔξαιτίας καμιάς ἰδιοσυγκρασίας φιλέρημης ἢ μελαγχολικῆς, θὰ τῶβλεπαν νὰ δίνεται μ' ἓνα πάρα πολὺ ὑπερβολικὸ ζῆλο στὴ μελέτη τῶν βιβλίων, νὰ τοῦ ἔθρεφαν τὸ ζῆλο αὐτό: εἶναι κάτι τοῦτο ποὺ τοὺς κάνει¹ ἀνίκανους γιὰ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ, καὶ τοὺς ἀποτραβᾷ ἀπὸ καλύτερες ἀσχολίες. Καὶ πόσους ἀνθρώπους δὲν εἶδα στὸν καιρὸ μου ζαβλακωμένους ἀπὸ τὴν ἀλόγιστη λαιμαργία γιὰ γνώση; Τὸν Καρνεάδη² τὸν ζούρλανε σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε δὲν ἔβρισκε καιρὸ νὰ κόβει τὰ μαλλιά καὶ τὰ νύχια του³. Μῆτε θέλω νὰ χαλάσω τὸν εὐγενικὸ χαρακτήρα του μὲ τὴν ἀγένεια καὶ τὴ βαρβαρότητα τῶν ἄλλων. Ἡ γαλλικὴ σοφία ἦτανε στὰ παλιὰ τὰ χρόνια παροιμιώδης ὡς μιὰ σοφία ποὺ φύτρωνε νωρὶς ἀλλὰ ποὺ δὲ βαστοῦσε πολὺ. Πραγματικά, καὶ σήμερα βλέπουμε ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτε τόσο χαριτωμένο ὅσο τὰ παιδάκια στὴ Γαλλία· συνήθως ὅμως ξεγελοῦν τὶς ἐλπίδες ποὺ πλάσαμε γι' αὐτά, καί, ὅταν γίνουν ἄντρες, δὲ διαπρέπουν σὲ τίποτε. Ἄκουσα ἀνθρώπους γνωστικούς νὰ λένε ὅτι τὰ σχολεῖα ὅπου τὰ στέλνουν, καὶ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουμε πλῆθος, τ' ἀποβλακώνουν ἔτσι.

Στὸ δικό μας [τὸ μαθητῆ], μιὰ καμαρούλα, ἓνας κῆπος, τὸ τραπέζι καὶ τὸ κρεβάτι, ἡ μοναξιά, ἡ συντροφιά, τὸ πρωὶ καὶ τὸ δεῖλι, ὅλες οἱ ὥρες θὰ τοῦ εἶναι ἴδιες, ὅλες οἱ θέσεις θὰ τοῦ εἶναι μελέτη: γιὰ τὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία, σὰν πλάστρα τῶν κρίσεων καὶ τοῦ χαρακτήρα, θὰ εἶναι τὸ πιὸ σπουδαῖο του μάθημα, ἔχει τὸ προνόμιο ν' ἀνακατῶνεται παντοῦ. Ὁ Ἴσοκράτης ὁ ρήτορας, ἔχοντας παρακληθεῖ σ' ἓνα συμπόσιο νὰ μιλήσει γιὰ τὴν τέχνη του, καθένας βρῖσκει πὼς ὀρθὰ ἀποκρίθηκε⁴: « Δὲν εἶναι τώρα καιρὸς γιὰ ὅ,τι ξέρω· κι ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο τώρα εἶναι καιρὸς, δὲν ξέρω νὰ τὸ κάμω. » Γιὰ τὸ νὰ παρουσιάσει κανεὶς λόγους ἢ συζητήσεις ρητορικῆς σὲ μιὰ συντροφιά μαζεμένη γιὰ νὰ γελάσει καὶ νὰ φάει καὶ νὰ πιεῖ, θὰ ἦταν ἓνα πάρα πολὺ ἀταίριαστο μίγμα. Καὶ τὸ ἴδιο θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς καὶ γιὰ ὅλες τὶς ἄλλες ἐπιστῆμες. Ἄλλ' ὅσο γιὰ τὴ φιλοσοφία, στὸ μέρος ὅπου πραγματεύεται γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὰ καθήκοντα καὶ τὰ ἔργα του, κοινὴ κρίση

μου· ὅταν μὲ κουράζει ἓνα βιβλίο τὸ παρατῶ, δύσκολα νὰ διαβάσω μονοκοπανιάς παραπάνω ἀπὸ μιὰ ὥρα, — καὶ ἄλλα τέτοια. Ἡ μάθηση δὲν πρέπει νὰ εἶναι μόχθος καὶ ἀγγασία· πρέπει πρὸ παντὸς (ἂν ὄχι μόνο) νὰ εἶναι εὐχαρίστηση.

4. Ἡ κανονικὴ κατασκευὴ τοῦ δευτέρου μέρους τῆς φράσης θὰ ἦταν: « ἔδωσε τὴν ἀπόκριση τούτη ποὺ ὁ καθένας τὴ βρῖσκει σωστή ».

et offices, ç'a été le jugement commun de tous les sages, que, pour la douceur de sa conversation, elle ne devait être refusée ni aux festins ni aux jeux. Et Platon l'ayant invitée à son convive, nous voyons comme elle entretient l'assistance d'une façon molle et accommodée au temps et au lieu, quoique ce soit de ses plus hauts discours et plus salutaires :

*Æque pauperibus prodest, locupletibus æque ;
Et, neglecta, æque pueris senibusque nocebit.*

Ainsi, sans doute, il chômera moins que les autres. Mais, comme les pas que nous employons à nous promener dans une galerie, quoiqu'il y en ait trois fois autant, ne nous lassent pas comme ceux que nous mettons à quelque chemin desseigné, aussi notre leçon, se passant comme par rencontre, sans obligation de temps et de lieu, et se mêlant à toutes nos actions, se coulera sans se faire sentir. Les jeux mêmes et les exercices seront une bonne partie de l'étude : la course, la lutte, la musique, la danse, la chasse, le maniement des chevaux et des armes. Je veux que la bienséance extérieure, et l'entregent, et la disposition de la personne, se façonne quand et quand l'âme. Ce n'est pas une âme, ce n'est pas un corps qu'on dresse, c'est un homme ; il n'en faut pas faire à deux. Et, comme dit Platon, il ne faut pas les dresser l'un sans l'autre, mais les conduire également, comme une couple de chevaux attelés à même timon. Et, à l'ouïr, semble-t-il pas prêter plus de temps et plus de sollicitude aux exercices du corps, et estimer que l'esprit s'en exerce quand et quand, et non au rebours ?

Au demeurant, cette institution se doit conduire par une sévère douceur, non comme il se fait. Au lieu de convier les enfants aux lettres, on ne leur présente, à la vérité, que horreur et cruauté. Otez-moi la violence et la force : il n'est rien à mon avis qui abâtardisse et étourdisse si fort une nature bien née. Si vous avez envie qu'il craigne la honte et le châtement, ne l'y endurez pas. Endurez-le à la sueur et au froid, au vent, au soleil et aux hasards qu'il lui faut

1. « Είναι χρήσιμη στους πλούσιους, είναι και στους φτωχούς' νέοι, γέροι, δὲ θὰ τὴν παραμελήσουν χωρίς νὰ μετανιώσουν. » ('Οράτιος, 'Επιστ., I, 1, 25.)

2. 'Ο μαθητὴς πὸν θάχει ὡς βάση τῶν σπουδῶν του τὴ φιλοσοφία, γιατί, μιὰ και

ὄλων τῶν σοφῶν στάθηκε, ὅτι, γιὰ τὴ γλύκα τῶν λόγων της, δὲ θᾶπρεπε νὰ διώχνηται οὔτε ἀπὸ τὰ συμπόσια οὔτε ἀπὸ τὰ παιχνίδια. Καὶ ὅταν ὁ Πλάτωνας τὴν κάλεσε στὸ Συμπόσιο του, βλέπουμε πῶς μιλεῖ στοὺς συνδαιτυμόνες, μαλακὰ καὶ ταιριαχτὰ μὲ τὸ χρόνο καὶ τὸν τόπο, μολονότι αὐτὰ πού λέει εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ ὑψηλοὺς καὶ σωτήριους λόγους της :

*Æque pauperibus prodest, locupletibus æque ;
Et, neglecta, æque pueris senibusque nocebit* ¹.

Ἔτσι, σίγουρα, θὰ μένει ἄνεργος⁹ λιγότερο παρ' ὅσο οἱ ἄλλοι. Ἀλλά, ὅπως οἱ βηματισεῖς πὺν κάνουμε τριγυρίζοντας σὲ μιὰ στοά, μολονότι τριπλάσιες, δὲ μᾶς κουράζουν ὅσο ἐκεῖνες πὺν κάνουμε σ' ἓνα δρόμο προκαθορισμένο, ἔτσι καὶ τὰ μαθήματά μας, καθὼς θὰ γίνονται σάμπως στὴν τύχη, χωρὶς προσδιορισμένο τόπο καὶ χρόνο, καὶ καθὼς θ' ἀνακατώνονται σὲ ὅλες μας τὶς πράξεις, θὰ κυλοῦν χωρὶς νὰ τὰ νιώθουμε. Ἀκόμα καὶ τὰ παιχνίδια καὶ τ' ἀγωνίσματα θὰ πιάνουν μεγάλο μέρος στὴ σπουδῆ : ὁ δρόμος, ἡ πάλη, ἡ μουσική, ὁ χορός, τὸ κυνήγι, τὸ μεταχείρισμα τῶν ἀλόγων καὶ τῶν ὄπλων. Θέλω οἱ καλοὶ τρόποι, καὶ τὸ καλὸ κοινωνικὸ φέρεσιμο, καὶ ὁ χαρακτήρας τοῦ προσώπου, νὰ πλάθονται μαζί μὲ τὸ πλάσιμο τῆς ψυχῆς. Δὲν παιδεύουμε μιὰ ψυχὴ, δὲν παιδεύουμε ἓνα σῶμα : ἓναν ἄνθρωπο παιδεύουμε· δὲν πρέπει νὰ τὸν χωρίζουμε στὰ δύο. Καί, καθὼς λέει ὁ Πλάτωνας, δὲν πρέπει νὰ τὰ παιδεύουμε τὸ ἓνα δίχως τὸ ἄλλο⁹, ἀλλὰ νὰ τὰ ὀδηγοῦμε μαζί, σὰν ἓνα ζευγάρι ἄλογα ζεμένα στὸ ἴδιο τιμόνι. Καί, κατὰ πῶς λέει, δὲ μοιάζει νὰ δίνει περισσότερο καιρὸ καὶ περισσότερη φροντίδα στὶς ἀσκήσεις τοῦ σώματος, καὶ νὰ πιστεύει ὅτι μαζί μὲ τὴν ἀσκηση τοῦ σώματος ἀσκεῖται καὶ τὸ πνεῦμα, καὶ ὄχι τὸ ἀντίθετο ;

Κατὰ τὰ ἄλλα, ἡ παιδεία αὐτὴ πρέπει νὰ γίνεται μὲ μιὰ αὐστηρὴ γλύκα, καὶ ὄχι ὅπως γίνεται τώρα. Ἀντὶ νὰ κεντηθεῖ ἡ ὄρεξη τῶν παιδιῶν γιὰ τὰ γράμματα, δὲν τοὺς δίνουν, στ' ἀλήθεια, παρὰ σκληράδα καὶ φρίκη. Διῶχτε, σᾶς παρακαλῶ, τὴ βιαιότητα καὶ τὸ ζόρισμα : τίποτε, κατὰ τὴ γνώμη μου, δὲ μπασταρδεύει καὶ δὲ ζαλίζει τόσο πολὺ μιὰ φύση εὐγενική. Ἄν θέλετε νὰ φοβᾶται τὴ ντροπὴ καὶ τὴν τιμωρία, μὴ τὸν συνηθίζετε σὲ δαῦτες. Συνηθίστε τον στὸν ἴδρωτα καὶ στὸ κρῦο, στὸν ἄνεμο, στὸν ἥλιο καὶ στὰ

θὰ τὴ μελετᾶ, θὰ τὴ βρίσκει, ὅπως ἐξηγεῖ παραπάνω, « ἀνακατωμένη » στὸ κάθε τί.
3. Τὸ σῶμα δίχως τὴν ψυχὴ ἢ τὸ ἀντίθετο.

mépriser; ôtez-lui toute mollesse et délicatesse au vêtir et coucher, au manger et au boire; accoutumez-le à tout. Que ce ne soit pas un beau garçon et dameret, mais un garçon vert et vigoureux. Enfant, homme, vieil, j'ai toujours cru et jugé de même. Mais, entre autres choses, cette police de la plupart de nos collèges m'a toujours déplu. On eût failli, à l'aventure, moins dommageablement, s'inclinant vers l'indulgence. C'est une vraie geôle de jeunesse captive. On la rend débauchée, l'en punissant avant qu'elle le soit. Arrivez-y sur le point de leur office; vous n'oyez que cris et d'enfants suppliciés et de maîtres enivrés en leur colère. Quelle manière, pour éveiller l'appétit envers leur leçon à ces tendres âmes et craintives, de les y guider d'une trogne effroyable, les mains armées de fouets? Inique et pernicieuse forme! Joint ce que Quintilien en a très bien remarqué, que cette impérieuse autorité tire des suites périlleuses, et nommément à notre façon de châtimement. Combien leurs classes seraient plus décemment jonchées de fleurs et de feuilles que de tronçons d'osier sanglants! J'y ferais pourtraire la joie, l'allégresse, et Flora, et les Grâces, comme fit en son école le philosophe Speusippus. Où est leur profit, que ce fut aussi leur ébat. On doit ensucrer les viandes salubres à l'enfant, et enfieller celles qui lui sont nuisibles.

C'est merveille combien Platon se montre soigneux, en ses *Lois*, de la gaieté et passe-temps de la jeunesse de sa cité, et combien il s'arrête à leurs courses, jeux, chansons, sauts et danses, desquelles il dit que l'antiquité a donné la conduite et le patronage aux dieux mêmes: Apollon, les Muses et Minerve.

Il s'étend à mille préceptes pour ses gymnases; pour les sciences lettrées, il s'y amuse fort peu, et semble ne recommander particulièrement la poésie que pour la musique.

Toute étrangeté et particularité en nos mœurs et conditions est évitable, comme ennemie de communication et de société et comme

1. Τὴ νεότητα.

2. Πρὸς τὰ μαθήματα.

3. Στὶς τάξεις.

4. Φιλόσοφος, πὺ ἀνάλαβε τὴ διεύθυνση τῆς Ἀκαδημίας μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Πλάτωνα. Πέθανε στὰ 339.

τυχαῖα περιστατικά πού πρέπει νά τὰ περιφρονεῖ βγάλτε του κάθε μαλθακότητα καὶ λεπτότητα στό ντύσιμο καὶ στόν ὕπνο, στό φαί καὶ τὸ πιτό· συνηθίστε τον σὲ ὅλα. Ἄς μὴν εἶναι ἕνας ὁμορφονιὸς καὶ ἕνας γυναικωτός, ἀλλὰ ἕνα παλικάρι στιβαρὸ καὶ γερό. Παιδί, ἄντρας, γέρος, πίστεψα πάντα καὶ ἔκρινα τὸ ἴδιο. Ἀλλά, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, αὐτὸς ὁ τρόπος πού γίνεται ἡ ἐκπαίδευση στὰ περισσότερα λύκεια μας ποτὲ δὲ μοῦ ἄρεσε. Ἴσως νὰ προξενούσαν λιγότερη βλάβη [τὰ λύκεια] ἂν ἐκλιναν πρὸς τὴν ἐπιείκεια. Εἶναι μιὰ ἀληθινὴ φυλακὴ αἰχμαλωτισμένης νεότητος. Τὴ διαφθείρουν¹ τιμωρώντας τὴν γιὰ διαφθορὰ πρὶν διαφθαρεῖ. Πηγαίνετε [σὲ κανένα λύκειο] τὴν ὥρα τοῦ μαθήματος: δὲν ἀκοῦτε παρὰ κραυγές, καὶ ἀπὸ παιδιά πού βασανίζονται, καὶ ἀπὸ δασκάλους μεθυσμένους ἀπὸ τὸ θυμὸ τους. Τί τρόπος, γιὰ νὰ ξυπνήσει ἡ ὄρεξη γιὰ τὰ μαθήματα στὶς τρυφερές καὶ φοβιτσιάρες αὐτὲς ψυχές, νὰ τὶς ὀδηγεῖ κανεὶς κατὰ κεῖ² μὲ μοῦτρο φοιχτό, μὲ τὰ χέρια ἀρματωμένα μὲ βούνευρα; Ἄδικος καὶ ἐπικίνδυνος τρόπος! Χωρὶς νὰ λογαριάσουμε καὶ τὸ ἄλλο ἐκεῖνο, πού ὁ Κοϊντιλιανὸς τὸ παρατήρησε πολὺ καλά, ὅτι ἡ δεσποτικὴ αὐτὴ ἐξουσία ἔχει ἐπικίνδυνες συνέπειες, καὶ ἰδίως ὁ τρόπος πού τιμωροῦμε. Πόσο πιὸ ὠραῖο θὰ ἦτανε ἂν οἱ τάξεις τους ἦταν στολισμένες μὲ ἄνθη καὶ φυλλωσιές, παρὰ μὲ αἱματωμένα κομμάτια φτελιᾶς! Θὰ ἔβαζα νὰ ζωγραφίσουν ἐκεῖ³ τὴ Χαρά, τὴν Εὐθυμία, καὶ τὴ Χλωρίδα, καὶ τὶς Χάρες, ὅπως ἔκαμε στό σχολεῖο του ὁ φιλόσοφος Σπεύσιππος⁴. Ὅπου εἶναι τὸ ὄφελός τους, ἐκεῖ νὰ εἶναι καὶ ἡ τέρψη τους. Πρέπει νὰ ζαχαρώνονται οἱ τροφές πού ὠφελοῦν τὸ παιδί, καὶ ν' ἀλείφονται μὲ φαρμάκι ἐκεῖνες πού τὸ βλάπτουν.

Εἶναι νὰ θαυμάζει κανεὶς τὸ πόσο ὁ Πλάτωνας γνοιάζεται, στοὺς Νόμους του, γιὰ τὴν εὐθυμία καὶ τὴ διασκέδαση τῆς νεολαίας τῆς πολιτείας του, καὶ πόσο μιλά γιὰ τὰ τρεξίματά τους, τὰ παιχνίδια τους, τὰ τραγούδια, τὰ πηδήματα καὶ τοὺς χορούς, γιὰ τὰ ὁποῖα λέει ὅτι ἡ ἀρχαιότητα προστάτες καὶ διευθυντὲς τους ἔκαμε τοὺς ἴδιους τοὺς θεούς: τὸν Ἀπόλλωνα, τὶς Μοῦσες καὶ τὴν Ἀθηνᾶ.

Ἀπλώνεται σὲ χίλιες διδαχὲς γιὰ τὰ γυμνάσιά του· γιὰ τὶς φιλολογικὲς ἐπιστῆμες μιλεῖ ἐκείπερα⁵ πολὺ λίγο, καὶ μοιάζει νὰ μὴ συσταίνει ξεχωριστὰ τὴν ποίηση παρὰ γιὰ τὴ μουσική.

Κάθε τι παράξενο καὶ ἰδιόρρυθμο στὰ ἦθη μας καὶ στοὺς χαρακτῆρες μας πρέπει νὰ τὸ ἀποφεύγουμε, ὡς ἐχθρὸ τῆς συναναστροφῆς μας μὲ τοὺς

5. Στοὺς Νόμους.

monstrueuse. Qui ne s'étonnerait de la complexion de Démophon, maître d'hôtel d'Alexandre, qui suait à l'ombre et tremblait au soleil? J'en ai vu fuir la senteur des pommes plus que les arquebusades, d'autres s'effrayer pour une souris, d'autres rendre la gorge à voir de la crème, d'autres à voir brasser un lit de plume, comme Germanicus ne pouvait souffrir ni la vue ni le chant des coqs. Il y peut avoir, à l'aventure, à cela quelque propriété occulte; mais on l'éteindrait, à mon avis, qui s'y prendrait de bonne heure. L'institution a gagné cela sur moi, il est vrai que ce n'a point été sans quelque soin, que, sauf la bière, mon appétit est accommodable indifféremment à toutes choses de quoi on se paît. Le corps encore souple, on le doit, à cette cause, plier à toutes façons et coutumes. Et pourvu qu'on puisse tenir l'appétit et la volonté sous boucle, qu'on rende hardiment un jeune homme commode à toutes nations et compagnies, voire au dérèglement et aux excès, si besoin est. Son exercitation suive l'usage. Qu'il puisse faire toutes choses, et n'aime à faire que les bonnes. Les philosophes mêmes ne trouvent pas louable en Callisthènes d'avoir perdu la bonne grâce du grand Alexandre, son maître, pour n'avoir voulu boire d'autant à lui. Il rira, il folâtrera, il se débauchera avec son prince. Je veux qu'en la débauche même il surpasse en vigueur et en fermeté ses compagnons, et qu'il ne laisse à faire le mal ni à faute de force ni de science, mais à faute de volonté. « *Multum interest utrum peccare aliquis nolit aut nesciat.* » Je pensais faire honneur à un seigneur aussi éloigné de ces débordements qu'il en soit en France, de m'enquérir à lui, en bonne compagnie, combien de fois en sa vie il s'était enivré pour la nécessité des affaires du Roi en Allemagne. Il le prit de cette façon et me répondit que c'était trois fois, lesquelles il récita. J'en sais qui, à faute de cette faculté, se sont mis en grande peine, ayant à pratiquer cette nation. J'ai souvent remarqué avec grande admiration la merveilleuse nature d'Alcibiades, de se transformer si

1. Διάσημος στρατηγός ρωμαίος, πού τόν υιοθέτησε ὁ Τιβέριος.

2. Σ' αὐτή τήν ἡλικία, τήν παιδική.

3. Ἱστοριογράφος ἀπό τήν Ὀλυνθο (370-328 π.Χ.).

4. « Τὸ νὰ μὴ θέλεις καὶ νὰ μὴ μπορεῖς νὰ κάνεις τὸ κακὸ εἶναι δύο πολὺ διαφορετικὰ πράματα. » (Σενέκας, Ἐπιστ., 90.)

ἄλλους καὶ τῆς κοινωνίας καὶ σὰν κάτι ἀφύσικο. Ποιόν δὲ θὰ ξάφνιζε τὸ φυσικὸ τοῦ Δημοφώντα, ἀρχισερβιτόρου τοῦ Ἀλέξανδρου, πὺν ἰδρῶνε στὴ σκιά κι ἔτρεμε στὸν ἥλιο; Εἶδα ἀνθρώπους ν' ἀποφεύγουν περισσότερο τὴ μυρωδιὰ τῶν μῆλων παρὰ τὶς τουφεκιές, ἄλλους νὰ τοὺς τρομάζει ἓνα ποντίκι, ἄλλους νὰ κάνουν ἐμετὸ βλέποντας κρέμα, ἄλλους βλέποντας ν' ἀναταράζουν ἓνα πουπουλένιο στρωσίδι, ὅπως ὁ Γερμανικὸς¹ δὲ μπορούσε μήτε νὰ βλέπει κόκορα μήτε ν' ἀκούει τὸ λάλημά του. Μπορεῖ ἴσως νὰ τὰ γεννᾷ ὅλα τοῦτα μιὰ μυστικὴ δύναμη; θὰ μπορούσαμε ὅμως νὰ τὴ σβήσουμε, νομίζω, ἂν ἔγκαιρα τὸ προσπαθοῦσε κανένας. Ἡ ἀγωγή κατάφερε τοῦτο μὲ μένα, εἶναι ἀλήθεια ὅχι χωρὶς κάποιο κόπο, ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μπίρα, ἡ ὄρεξή μου βολεύεται μὲ ὁποιοδήποτε φαῖ ἢ πιτό. Ὅσο τὸ σῶμα εἶναι ἀκόμα² εὐπλαστο, πρέπει, γιὰ τοῦτο, νὰ τὸ συνηθίσει κανεὶς σὲ ὅλους τοὺς τρόπους καὶ τὰ συνήθια. Καί, ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ κρατᾷ τὰ λουριά τῆς ὄρεξης καὶ τῆς θέλησης, ἄς διδάξει τολμηρὰ τὸ παλικᾶρι νὰ βολεύεται μὲ ὅλα τὰ ἔθνη καὶ τὶς συντροφιές, ἀκόμα καὶ μὲ τὶς καταχρήσεις καὶ τὶς ἀκράτειες, ἂν εἶναι ἀνάγκη. Ἡ διαπαιδαγώγησή του ἄς ἔρχεται μετὰ τὴ δοκιμὴ. Ἄς μπορεῖ νὰ κάνει τὰ πάντα, καὶ ἄς μὴν τοῦ ἀρέσει νὰ κάνει παρὰ τὰ καλὰ μόνο πράματα. Ἀκόμα καὶ οἱ φιλόσοφοι δὲ βρίσκουν ἀξιέπαινο τὸ ὅτι ὁ Καλλισθένης³ ἔχασε τὴν ἀγάπην τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τοῦ κυρίου του, γιὰτὶ δὲ θέλησε νὰ τοῦ παραβγεῖ στὸ πιτό. Θὰ γελάσει, θὰ κάμει τρέλλες, θὰ τὸ ρίξει ἔξω μὲ τὸ βασιλιά του. Θέλω ἀκόμα καὶ στὴν κραιπάλη νὰ ξεπερνᾷ σὲ δύναμιν καὶ ἀντοχὴν τοὺς συντρόφους του· καὶ νὰ μὴ κάνει τὸ κακὸ οὔτε γιὰτὶ δὲ μπορεῖ νὰ τὸ κάμει οὔτε γιὰτὶ δὲν τὸ ξέρει, ἀλλὰ γιὰτὶ δὲ θέλει; « *Multum interest utrum peccare aliquis velit aut nesciat.* »⁴ Εἶχα νομίσει ὅτι θὰ ἔκανα τιμὴ σ' ἓναν ἀπ' τοὺς πιὸ ξένους πρὸς αὐτὲς τὶς τρέλλες Γάλλους εὐγενεῖς, ρωτώντας τον, μπροστὰ σὲ ἐκλεκτὸ κόσμον, πόσες φορές στὴ ζωὴ του εἶχε μεθύσει γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ καλύτερα τὶς ὑποθέσεις τοῦ βασιλιᾶ, στὴ Γερμανία. Πραγματικά, δὲν τὸν πείραξε ἡ ἐρώτησή μου, καὶ μοῦ ἀποκρίθηκε ὅτι αὐτὸ τοῦ συνέβηκε τρεῖς φορές, τὶς ὁποῖες καὶ ἱστόρησε. Ξέρω μερικοὺς οἱ ὁποῖοι, μὲ τὸ νὰ μὴν ἔχουν αὐτὴ τὴν ἱκανότητα, δυσκολεύτηκαν πολὺ ὅταν ἀναγκάστηκαν νὰ συναναστραφοῦν αὐτὸ τὸ ἔθνος⁵. Πολλὲς φορές μοῦ ἔτυχε νὰ νιώσω βαθὺ θαυμασμὸ γιὰ τὴ θαυμαστὴ φύσιν τοῦ Ἀλκιβιάδου, πὺν μπορούσε ν' ἀλλάζει τόσο εὐκόλα τόσο διαφορετικούς

aisément à façons si diverses, sans intérêt de sa santé: surpassant tantôt la somptuosité et pompe persienne, tantôt l'austérité et frugalité lacédémonienne; autant réformé en Sparte comme voluptueux en Ionie,

Omnis Aristippum decuit color, et status, et res.

Tel voudrais-je former mon disciple,

*quem duplici panno patientia velat
Mirabor, vitæ via si conversa decebit,
Personamque feret non inconcinnus utramque.*

Voici mes leçons. Celui-là y a mieux profité, qui les fait, que qui les sait. Si vous le voyez, vous l'oyez; si vous l'oyez, vous le voyez.

Jà à Dieu ne plaise, dit quelqu'un en Platon, que philosopher ce soit apprendre plusieurs choses et traiter les arts!

« *Hanc amplissimam omnium artium bene vivendi disciplinam vita magis quam literis persequuti sunt.* »

Léon, prince des Phliasiens, s'enquérant à Héraclides Ponticus de quelle science, de quelle art il faisait profession: « Je ne sais, dit-il, ni art ni science; mais je suis philosophe. »

On reprochait à Diogènes comment, étant ignorant, il se mêlait de la philosophie. « Je m'en mêle, dit-il, d'autant mieux à propos. »

Hégésias le priait de lui lire quelque livre: « Vous êtes plaisant, lui répondit-il, vous choisissez les figues vraies et naturelles, non peintes: que ne choisissez-vous aussi les exercices naturelles, vraies et non écrites? »

1. « Ὁ Ἀρίστιππος εἶχε τὴν ἀξιοσύνην νὰ βολεύεται μὲ κάθε κατάσταση καὶ περίστασις. » (Ὁράτιος, Ἐπιστ., I, 17, 23.)

2. « Θὰ θαυμάσω ἐκεῖνον ποὺ δὲν κοκκινίζει γιὰ τὰ δυὸ κουρέλια ποὺ φοράει, ποὺ ἀλλάζει κατάσταση [οἰκονομική] δίχως νὰ ξαφνιστεῖ, καὶ ποὺ παίζει καὶ τοὺς δυὸ ρόλους μὲ χάρη. » (Ὁράτιος, Ἐπιστ., I, 17, 25.) Ὁ Montaigne δίνει στοὺς στίχους αὐτοὺς ἓνα νόημα ἀπόλυτα ἀντίθετο ἀπὸ κείνο ποὺ τοὺς δίνει ὁ Ὁράτιος. (Σχόλιο τῆς ἔκδοσης *Lutetia*.)

3. Ὁ μαθητὴς (ὁ ἄνθρωπος) καὶ τὰ λόγια του εἶναι ἓνα· τὰ λόγια δὲ διαψεύδουν τὸν ἄνθρωπο, οὔτε ὁ ἄνθρωπος τὰ λόγια.

4. « Μὲ τὴ ζωὴ τους πῶς πολὺ παρὰ μὲ τίς μελέτες τους μυήθηκαν στὴ μεγαλύ-

τρόπους ζωῆς, χωρίς νὰ παθαίνει τίποτε ἢ ὑγεία του: πότε ξεπερνώντας τὴν περσικὴ χλιδὴ καὶ μεγαλοπρέπεια, πότε πάλι τὴ σπαρτιατικὴ αὐστηρότητα καὶ λιτότητα ἴδια πουριτανὸς στὴ Σπάρτη καὶ φιλήδονος στὴν Ἰωνία,

*Omnis Aristippum decuit color, et status, et res*¹.

Τέτοιοι δὰ θὰ ἤθελα νὰ πλάσω τὸ μαθητὴ μου,

quem duplici panno patientia velat

Mirabor, vitæ via si conversa decebit,

*Personamque feret non inconcinnus utramque*².

Αὐτὲς εἶναι οἱ διδασχές μου. Ἐκεῖνος πού τις ἐκτελεῖ ὠφελήθηκε περισσότερο ἀπὸ δαῦτες παρὰ ἐκεῖνος πού τις ξέρει. "Ὅταν τὸν βλέπεις, τὸν ἀκοῦς ὅταν τὸν ἀκοῦς, τὸν βλέπεις".

Ἐκεῖνος νὰ μὴ τὸ θελήσει ποτέ, λέει κάποιος σ' ἓνα διάλογο τοῦ Πλάτωνα, τὸ φιλοσοφῶ νὰ σημαίνει μαθαίνω πολλὰ πράματα καὶ μιλῶ γιὰ τις τέχνες!

« Hanc amplissimam omnium artium bene vivendi disciplinam vita magis quam literis persequuti sunt. »

Ἐκεῖνος, ὁ βασιλεὺς τῶν Φλιασίων, ρώτησε τὸν Ἡρακλείδη τὸν Ποντικὸ⁵ ποιά ἐπιστήμη, ποιά τέχνη δίδασκε: « Δὲν ξέρω, εἶπε ἐκεῖνος, οὔτε τέχνη οὔτε ἐπιστήμη ἄλλὰ εἶμαι φιλόσοφος. »

Κάποιος κάκιζε τὸ Διογένη πῶς, ὄντας ἀμαθής, ἔκανε τὸ φιλόσοφο: « Ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶμαι ἀμαθής, εἶπε, ἔχω ἓνα λόγο παραπάνω ν' ἀσχολοῦμαι μὲ τὴ φιλοσοφία. »

Ἐκεῖνος τὸν παρακαλοῦσε νὰ τοῦ διαβάσει κανένα βιβλίον: « Εἶσαι ἀστεῖος, τοῦ ἀποκρίθηκε, διαλέγεις τ' ἀληθινὰ καὶ φυσικὰ σύκα, ὄχι τὰ ζωγραφιστά: γιατί δὲ διαλέγεις καὶ τις φυσικὲς ἀσκήσεις, ἀληθινὲς καὶ ὄχι γραπτές; »

τερη ἀπ' ὅλες τις τέχνες, στὴν τέχνη τοῦ εὖ ζεῖν. » (Κικέρων, *Tusculanæ disputationes*, IV, 3.)

5. Ἐζησε τὸν 4^ο αἰῶνα π.Χ. Ἐγραψε ὁμηρικὲς ἀλληγορίες καὶ πολιτικὲς.

6. Τὴν ἀπόκριση αὐτὴ δὲν τὴν ἔδωσε ὁ Ἡρακλείδης ὁ Ποντικὸς στὸ βασιλεὺς τῶν Φλιασίων, ἀλλ' ὁ Πυθαγόρας. Τὸ λάθος ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ Montaigne τὴν βρῆκε στὸν Κικέρωνα (*Tusc. disp.*, V, 3), πού τὴν πῆρε ἀπὸ τὸν Ἡρακλείδη, μαθητὴ τοῦ Πλάτωνα. (Σχόλιο τῆς ἐκδοσης τοῦ Coste. Τὸ ἀναφέρει ὁ Compayré.)

Il ne dira pas tant sa leçon, comme il la fera. Il la répétera en ses actions. On verra s'il y a de la prudence en ses entreprises, s'il a de la bonté et de la justice en ses déportements, s'il a du jugement et de la grâce en son parler, de la vigueur en ses maladies, de la modestie en ses jeux, de la tempérance en ses voluptés, de l'indifférence en son goût, soit chair, poisson, vin ou eau, de l'ordre en son économie :

« *Qui disciplinam suam, non ostentationem scientiæ, sed legem vitæ putet, quique obtemperet ipse sibi, et decretis pareat.* »

Le vrai miroir de nos discours est le cours de nos vies.

Zeuxidamus répondit à un qui lui demanda pourquoi les Lacédémoniens ne rédigeaient par écrit les ordonnances de la prouesse et ne les donnaient à lire à leurs jeunes gens, que c'était parce qu'ils les voulaient accoutumer aux faits, non pas aux paroles. Comparez, au bout de quinze ou seize ans, à cettui-ci un de ces latineurs de collège, qui aura mis autant de temps à n'apprendre simplement qu'à parler. Le monde n'est que babil, et ne vis jamais homme qui ne die plutôt plus que moins qu'il ne doit; toutefois la moitié de notre âge s'en va là. On nous tient quatre ou cinq ans à entendre les mots et les coudre en clauses; encore autant à en proportionner un grand corps, étendu en quatre ou cinq parties; et autres cinq, pour le moins, à les savoir brièvement mêler et entrelacer de quelque subtile façon. Laissons-le à ceux qui en font profession expresse.

Allant un jour à Orléans, je trouvai, dans cette plaine au deçà de Cléry, deux régents qui venaient à Bordeaux, environ à cinquante pas l'un de l'autre. Plus loin, derrière eux, je découvris une troupe et un maître en tête, qui était feu Monsieur le Comte de La Rochefoucault. Un de mes gens s'enquit au premier de ces régents, qui était ce gentilhomme qui venait après lui. Lui, qui n'avait pas vu ce train qui le suivait, et qui pensait qu'on lui parlât de son compagnon, répondit plaisamment: « Il n'est pas gentilhomme; c'est un grammairien, et je suis logicien. » Or, nous qui cherchons ici, au rebours, de

1. Ὁ ἰδανικὸς μαθητὴς. Ὁ Montaigne γυρίζει στὸ θέμα του.

2. « Ἄν αὐτὸ ποὺ ξέρει τοῦ χρησιμεύει ὄχι γιὰ νὰ δείχνει ὅτι ξέρει ἀλλὰ γιὰ νὰ ρυθμίζει τὴ ζωὴ του· ἂν ὑπακούει στὸν ἑαυτό του καὶ ἐνεργεῖ σύμφωνα μὲ τις ἀρχές του. » (Κικέρωνας, *Tusculanæ disputationes*, II, 4.)

Δὲ θὰ λέει¹ τόσο τὸ μάθημά του, ὅσο θὰ τὸ πράττει. Θὰ τὸ ἐπαναλαβαίνει στὶς πράξεις του. Θὰ φανεῖ ἂν ὑπάρχει φρονημάδα σὲ ὅ,τι κάνει, ἂν ὑπάρχει καλοσύνη, δικαιοσύνη στὸ φέρεσίμου του, ἂν ὑπάρχει κρίση καὶ χάρη στὴν κουβέντα του, θάρρος στὶς ἀρρώστιες του, μετριοφροσύνη στὰ παιχνίδια του, ἐγκράτεια στὶς ἡδονές του, ἀδιαφορία στὴ γεύση του, γιὰ ὅ,τι καὶ ἂν πρόκειται, κρέας, ψάρι, κρασί ἢ νερό, τάξη στὰ οἰκονομικά του :

« *Qui disciplinam suam, non ostentationem scientiæ, sed legem vitæ putet, qui quæ obtemperet ipse sibi, et decretis pareat.* »²

Ἐὐ ἀληθινὸς καθρέφτης τῶν ἰδεῶν μας εἶναι ἡ πορεία τῆς ζωῆς μας.

Ἐὐ Ζευξίδαμος ἀποκρίθηκε, σὲ κάποιον πού τὸν ρώτησε γιὰτί οἱ Λακεδαιμόνιοι δὲν ἔγραφαν τοὺς κανόνες τῆς ἀντρείας καὶ δὲν τοὺς ἔδιναν στοὺς νέους τοὺς νὰ τοὺς διαβάσουν, ὅτι αὐτὸ τῶκαναν γιὰτί ἤθελαν νὰ τοὺς συνηθίζουν στὰ ἔργα καὶ ὄχι στὰ λόγια. Συγκρίνετε, ὕστερα ἀπὸ δεκαπέντε ἢ δεκάξι χρόνια, μὲ αὐτὸν ἕναν ἀπὸ ἐκείνους τοὺς λατινιστάδες τῶν σχολείων, πού θάχει ξοδέψει τὸν ἴδιο καιρὸ γιὰ νὰ μὴ μάθει παρὰ νὰ μιλεῖ. Ἐὐ κόσμος δὲν εἶναι παρὰ παπαρδέλα, καὶ ποτέ μου δὲν εἶδα ἄνθρωπο πού νὰ μὴ λέει μᾶλλον περισσότερα παρὰ πιὸ λίγα ἀπ' ἐκεῖνα πού πρέπει ὥστόσο τὰ μισὰ ἀπὸ τὰ χρόνια μας περνοῦνε ἔτσι δά³. Μᾶς κρατοῦν τέσσερα ἢ πέντε χρόνια ν' ἀκοῦμε λέξεις καὶ νὰ τίς ράβουμε σὲ φράσεις ἄλλα τόσα γιὰ [νὰ μάθουμε νὰ φτιάχνουμε μὲ δαῦτες καὶ] νὰ ἰσομερίζουμε ἕνα μεγάλο σῶμα, ἀπλωμένο σὲ τέσσερα ἢ πέντε μέρη⁴ καὶ ἄλλα πέντε, τὸ ἐλάχιστο, γιὰ νὰ μάθουμε νὰ τὰ σμίγουμε καὶ νὰ τὰ πλέκουμε γλήγορα μὲ κάποιο τρόπο ἐπιδέξιο. Ἐὐ Ἄς τ' ἀφήσουμε αὐτὸ σ' ἐκείνους πού τὸ ἔχουν δουλειά.

Πηγαίνοντας μιὰ μέρα στὴν Ὁρλεάνη, συνάντησα στὸν κάμπο, ἐδῶθε ἀπὸ τὸ Κλερύ, δυὸ καθηγητὲς πού ἔρχονταν στὸ Μπορντώ, πενήντα βήματα ἀπάνω-κάτω ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλον. Μακρύτερα πίσω τους εἶδα μιὰ παρέα μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν μακαρίτη Κύριο Κόμη ντὲ Λὰ Ροσφουκώ. Ἐὐνας ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους μου ρώτησε τὸν πρῶτο ἀπ' αὐτοὺς τοὺς καθηγητὲς, ποιὸς ἦτανε ὁ εὐπατρίδης πού ἔρχότανε πίσω του. Ἐκεῖνος, πού δὲν εἶχε δεῖ ὅτι ἀκολουθοῦσαν ἄλλοι πίσω, καὶ πού νόμισε ὅτι τοῦ μιλοῦσαν γιὰ τὸ σύντροφό του, ἀποκρίθηκε χαμογελώντας : « Δὲν εἶναι εὐπατρίδης ἔιναι ἕνας γραμματικός⁵, καὶ ἐγὼ εἶμαι καθηγητὴς τῆς λογικῆς. » Ἐμεῖς ὁμως πού, ἀντιθέτως, γυ-

3. Μὲ λόγια.

4. Ἐννοεῖ τὰ μέρη μιᾶς γραπτῆς σύνθεσης, λόγου, πραγματείας κ.τ.λ.

5. Δάσκαλος τῆς γραμματικῆς.

former non un grammairien ou logicien mais un gentilhomme, laissons-les abuser de leur loisir: nous avons affaire ailleurs. Mais que notre disciple soit bien pourvu de choses, les paroles ne suivront que trop: il les traînera, si elles ne veulent suivre. J'en oy qui s'excusent de ne se pouvoir exprimer, et font contenance d'avoir la tête pleine de plusieurs belles choses, mais, à faute d'éloquence, ne les pouvoir mettre en évidence: c'est une baie. Savez-vous, à mon avis, que c'est que cela? Ce sont des ombrages qui leur viennent de quelques conceptions informées, qu'ils ne peuvent démêler et éclaircir au dedans, ni par conséquent produire au dehors: ils ne s'entendent pas encore eux-mêmes. Et voyez-les un peu bégayer sur le point de l'enfanter, vous jugez que leur travail n'est point à l'accouchement mais à la conception, et qu'ils ne font que lécher cette matière imparfaite. De ma part, je tiens, et Socrates l'ordonne, que, qui a en l'esprit une vive imagination et claire, il la produira, soit en bergamasque, soit par mines s'il est muet:

Verbaque prævisam rem non invita sequentur.

Et comme disait celui-là, aussi poétiquement en sa prose, « *cum res animum occupavere, verba ambiunt* ». Et cet autre: « *Ipsæ res verba rapiunt.* » Il ne sait pas ablatif, conjunctif, substantif, ni la grammaire; ne fait pas son laquais ou une harangère du Petit Pont, et si vous entretiendront tout votre soûl, si vous en avez envie, et se déferreront aussi peu, à l'aventure, aux règles de leur langage, que le meilleur maître ès arts de France. Il ne sait pas la rhétorique, ni, pour avant-

1. Σὲ τοῦτο τὸ δοκίμιον.

2. Gentilhomme. Ἀργότερα, στὸ 17^ο αἰῶνα, τὴν ἔννοια πού ἐκφράζει ἐδῶ ἡ λέξη gentilhomme θὰ τὴν ἐκφράσει ἡ λέξη honnête homme. Πρόκειται, καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις, γιὰ ἄνθρωπο μὲ καθολικὴ μόρφωση, καὶ τέτοια μόρφωση ἀποχτᾶ (ἀποχτοῦσε τότε) ὁ ἄνθρωπος πού ἀνήκε σὲ ἀριστοκρατικὴ τάξη.

3. Ἰδέες, ἔννοιες.

4. Σκοτεινιές.

5. Ἄν, ὅταν τοὺς κοιτάξετε.

6. Ἡ δυσκολία.

7. Ὁ Montaigne λέει: « μπεργκαμάσικα » (ἰταλικὰ τῆς πολιτείας Bergamo). Φαίνεται ὅτι στὴν πόλη αὐτὴ θὰ μιλοῦσαν τὰ χειρότερα διαλεκτικὰ καὶ πιὸ δυσκολο-
νόητα ἰταλικά.

ρεύουμε ἐδῶ¹ νὰ φτιάσουμε ὄχι ἓνα γραμματικὸ ἢ ἓναν καθηγητὴ τῆς λογικῆς, ἀλλὰ ἓναν εὐπατρίδη², ἃς τοὺς ἀφήσουμε νὰ χαραμίζουν τὶς ὥρες τους: ἔχουμε ἄλλη δουλειά. Ἐάν ὅμως ὁ μαθητὴς μας εἶναι καλὰ ἐφοδιασμένος μὲ πράγματα³, τὰ λόγια θ' ἀκολουθήσουν μὲ τὸ παραπάνω: θὰ τὰ σύρει, ἂν δὲ θέλουν ν' ἀκολουθήσουν. Ἀκούω μερικοὺς ποὺ ζητοῦν συχώρεση ποὺ δὲ μποροῦν νὰ ἐκφραστοῦν καὶ καμώνονται ὅτι τὸ κεφάλι τους εἶναι γεμάτο μὲ πᾶν ὅμορφα πράγματα, τὰ ὅποια ὅμως, ἐπειδὴ τοὺς λείπει ἢ εὐγλωττία, δὲ μποροῦν νὰ τὰ φανερώσουν: αὐτὸ εἶναι ἀπάτη. Νὰ σᾶς πῶ τί νομίζω ἐγὼ πῶς εἶναι αὐτό; Εἶναι ἰσχυροὶ⁴ ποὺ τοὺς ἔρχονται ἀπὸ κάποιες ἄμορφες σκέψεις, ποὺ δὲ μποροῦν νὰ τὶς ξεδιαλύνουν καὶ νὰ τὶς φωτίσουν μέσα τους, οὔτε συνεπῶς νὰ τὶς ἐξωτερικέψουν: δὲν καταλαβαίνουν καλὰ-καλὰ οὔτε οἱ ἴδιοι τὸν ἑαυτὸ τους. Καὶ μόλις τοὺς δεῖτε⁵ πῶς τραυλίζουν πάνω στὴν ὥρα τῆς γέννας, καταλαβαίνετε πῶς οἱ ὠδίνες τους⁶ δὲν εἶναι γιὰ τὴ γέννα ἀλλὰ γιὰ τὴ σύλληψη, καὶ ὅτι γλείφουν ἀπλῶς τὴν ἀπλερῆ αὐτὴν ὕλη. Ὅσο γιὰ μένα, πιστεύω, καὶ ὁ Σωκράτης τὸ διαλαλεῖ, ὅτι, ὅποιος ἔχει στὸ νοῦ του μιὰ ζωηρὴ καὶ καθαρὴ σκέψη, θὰ τὴν ἐξωτερικέψει, εἴτε ἀλαμπουρνέζικα⁷ εἴτε μὲ χειρονομίες ἂν εἶναι μουγγός:

*Verbaque prævisam rem non invita sequentur*⁸.

Καὶ ὅπως ἔλεγε ἐκεῖνος ἐκεῖ, τόσο ποιητικὰ στὴν πρόζα του, «*cum res animum occupaverit, verba ambulant*⁹». Καὶ ὁ ἄλλος ἐκεῖνος: «*Ipsæ res verba rapiunt*.¹⁰» Δὲν ξέρει¹¹ τί πάει νὰ πεῖ ἀφαιρετικὴ, σύνδεσμος συμπλεκτικός, οὐσιαστικὸ, οὔτε γραμματικὴ δὲν τὰ ξέρει οὔτε ὁ ὑπηρέτης του οὔτε ἡ ψαροὺ τῆς Μικρῆς Γέφυρας, κι ὡστόσο θὰ σοῦ μιλήσουν ὅσο θέλεις, ἂν ἔχεις ὄρεξη, καὶ θὰ μπερδευτοῦν μὲ τοὺς κανόνες τῆς γλώσσας τους τόσο λίγο ὅσο ἴσως καὶ ὁ πιὸ σοφὸς καθηγητὴς τῆς Γαλλίας¹². Δὲ γνωρίζει τὴ ρητο-

8. « Καὶ οἱ λέξεις θ' ἀκολουθήσουν ἀπαρακάλεστες ἓνα πράγμα ποὺ ἔχει καθαρὰ συλλάβει ὁ νοῦς. » (Ὁράτιος, *Ποιητικὴ Τέχνη*, στ. 311.) Ὁ Μπουαλὼ (*Ποιητικὴ Τέχνη*, I, στ. 153) μετάφρασε τὸ στίχο τοῦτο μὲ τὸ γνωστό: « Ὅ,τι καλὰ συλλαβαίνει ὁ νοῦς καθαρὰ ἐκφράζεται — Καὶ ἔρχονται εὐκολὰ οἱ λέξεις γιὰ νὰ τὸ ποῦνε. »

9. « Ὅταν τὰ πράγματα ἀδράξουν τὸ πνεῦμα, οἱ λέξεις ἔρχονται πλῆθος. » (Σενέκας ὁ Ρῆτωρ, *Controu.*, III, προοίμ.)

10. « Τὰ πράγματα σέρνουν τὰ λόγια. » (Κικέρων, *De finibus*, III, 5.)

11. Ἐκεῖνος ποὺ ἔχει στὸ νοῦ του ζωηρὴς καὶ καθαρὴς σκέψεις.

12. *Que le meilleur maître ès arts de France. Ἡ maîtrise ès arts ἦταν ὁ*